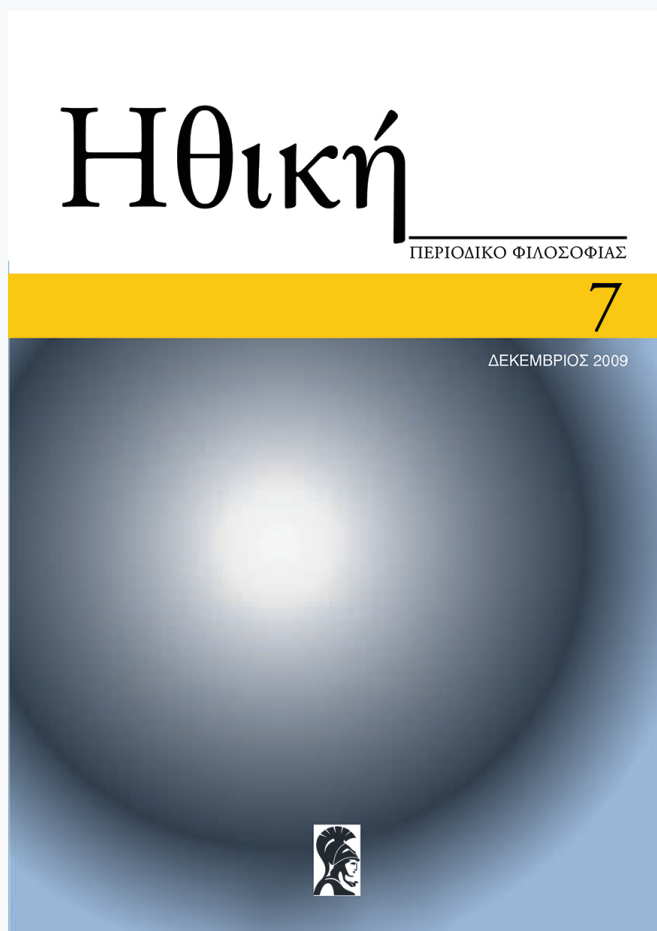

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

No 7 (2009)

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

Religious Tolerance in Rousseau's Emile

Gregorios I. Balafas

doi: [10.12681/ethiki.22718](https://doi.org/10.12681/ethiki.22718)

To cite this article:

Balafas, G. I. (2020). Religious Tolerance in Rousseau's Emile . *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, (7), 19–31.
<https://doi.org/10.12681/ethiki.22718>

Η ανεξιθρησκία στον *Αιμίλιο* του Ρουσσώ

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ι. ΜΠΑΛΑΦΑΣ

Εισαγωγή

Ο σκοπός της παρακάτω εργασίας που είναι να παρουσιαστούν οι απόψεις του Ρουσσώ για την ανεξιθρησκία, όπως διαγράφονται στο έργο του Αιμίλιος, επιχειρείται ως εξής:

I. Παρατίθεται η βασική του επιχειρηματολογία, που εμπεριέχεται στην «Ομολογία πίστεως» και η οποία βασίζεται στη «θρησκεία της καρδιάς» και τη φυσική θρησκεία.

II. Επιχειρώντας να φανεί η διαφορετική προσέγγιση του Ρουσσώ στο παραπάνω ζήτημα, εξετάζεται συνοπτικά και η αντίθετη άποψη του Λοκ για την ανεξιθρησκία.

I. Οι θρησκευτικές αντιλήψεις του Ρουσσώ. Η Φυσική Θρησκεία και η «Θρησκεία της καρδιάς».

Οι θρησκευτικές απόψεις του Ρουσσώ περιέχονται σε αρκετά από τα κείμενά του. Περισσότερο όμως από οπουδήποτε αλλού η αντίληψη του για το Θεό και τη θρησκεία, παρουσιάζεται στην πληρέστερη και πιο εύγλωττη μορφή της, σε ένα εκτεταμένο απόσπασμα από τον Αιμίλιο. Την ομολογία πίστεως ενός Σαβοϊανού βικάριου¹. Το κείμενο αυτό γραμμένο σε πρώτο πρόσωπο και ενταγμένο στο παιδαγωγικό του έργο Αιμίλιος, στην ουσία απευθύνεται από τον Ρουσσώ προς τον εαυτό του, θέτοντας ένα υπόδειγμα τόσο για το μαθητή που περιγράφεται στο κείμενο, όσο και για τους

αναγνώστες, σαν να επρόκειτο για την «επί του Όρους Ομιλία του συγγραφέα». Στο παραπάνω λοιπόν σχετικά αυτόνομο κείμενο και μέσα από τα άρθρα της πίστης του εφημέριου, ο Ρουσσώ αναφέρεται στη «φυσική θρησκεία» και τη «θρησκεία της καρδιάς». Εδώ αντιλαμβάνεται τη θρησκευτική πίστη από τη σκοπιά του ελεύθερου ανθρώπου και σε σχέση με την προσωπική ζωή του, ενώ στο Κοινωνικό Συμβόλαιο, τη βλέπει από τη σκοπιά του ελεύθερου πολίτη, σε σχέση με το κράτος και τη σφαίρα του δημοσίου συμφέροντος, αναφερόμενος εκεί στην «πολιτική θρησκεία». Επιχειρηματολογώντας, σταδιακά δομεί την σκέψη του για την ανεξιθρησκία, η οποία βασίζεται στο πλαίσιο μιας κοινής συνισταμένης όλων των ανθρώπων, με στοιχεία πανανθρώπινα όπως: η απροκατάληπτη συνείδηση, η αγάπη για την αλήθεια και η ειλικρίνεια της καρδιάς. Στοιχεία που κατά τον φιλόσοφο, υπάρχουν στο βάθος της καθαρής και αρχέγονης ανθρώπινης φύσης. Ένας κοινός τόπος, που όλοι οι άνθρωποι μπορούν να συνεννοηθούν και να αποδεχθούν την διαφορετικότητα των θρησκευτικών αντιλήψεών τους χωρίς μισαλλοδοξία. Εξιδανικεύοντας τη «φυσική κατάσταση» στην οποία όλοι οι άνθρωποι ήταν ελεύθεροι και ίσοι, πιστεύει σε έναν κατανοητό Θεό που φανερώνεται στη φύση.

Στο πλαίσιο της ευρύτερης διδασκαλίας του, για την κοινωνία και το εκπαιδευτικό σύστημα που προτείνει, είναι αναγκαίο να δίνεται ιδιαίτερη μέριμνα στην ελευθερία και το συναίσθημα, που υπάρχουν εκ φύσεως στον άνθρωπο. Συναφείς λοιπόν ως προς αυτά είναι και οι θρησκευτικές του απόψεις, βάσει των οποίων, - εισηγούμενος μία παγκόσμια «φυσική θρησκεία», (*religion naturelle*), εν ονόματι της οποίας υποστήριξε ότι «καθετί είναι καλό εφόσον προέρχεται από τα χέρια του Δημιουργού μας, και καθετί είναι κακό, εφόσον διαμορφώνεται από τα χέρια του ανθρώπου» - απέρριψε τις θρη-

σκευτικές διώξεις και υπερασπίστηκε την ανεξιθρησκία². Τον άνθρωπο της φύσης λέει, «δεν θα τον εντάξουμε, ούτε στη μία ούτε στην άλλη θρησκεία, αλλά θα τον καταστήσουμε ικανό να επιλέξει μόνος του εκείνη που θα τον οδηγήσει η σωστή χρήση της λογικής του»³. Ο άνθρωπος της φύσης, δεν παρασύρεται ούτε από τα πάθη, ούτε από τις γνώμες των άλλων. Βλέπει με τα δικά του μάτια και τη δική του καρδιά. Ο Ρουσσώ ήταν πεπεισμένος για την ουσιαστική αγαθότητα της ανθρώπινης φύσης, με τη μορφή που της έδωσε ο Θεός.

Η «Ομολογία πίστεως» χωρίζεται σε δύο μέρη, με σημείο διαίρεσης την εμφάνιση του ίδιου του Ρουσσώ στο ρόλο του αφηγητή και δασκάλου του Αιμίλιου. Στο πρώτο μέρος ο φιλόσοφος περιγράφει τη δυαδικότητα της ανθρώπινης φύσης, την αδράνεια της αίσθησης, την αναγκαιότητα της ύπαρξης του Θεού ως Υπέρτατης Διάνοιας και ως εξωτερικού και έσχατου υποκινητή της κίνησης των πάντων, την ανθρώπινη ευθύνη για το κακό, καθώς και την ικανότητά τους να κατακτούν την ευτυχία και την αρετή. Στο δεύτερο μέρος μέμφεται την πίστη στα θαύματα, στα δόγματα, καθώς και τη μισαλλοδοξία των αιρετικών εκκλησιών που εγείρουν αξιώσεις για παγκόσμια αυθεντία, χρησιμοποιώντας την Αγία Γραφή και διάφορα μυστήρια ασύμβατα με το λόγο. Το πρώτο μέρος σχεδιασμένο να αναιρέσει το σκεπτικισμό και τον υλισμό ορισμένων φιλοσόφων της εποχής του, μας προσφέρει την άποψη του Ρουσσώ για τη θρησκεία, που κατά το φιλόσοφο, είναι σε απόλυτη συμφωνία με τη φύση. Το δεύτερο μέρος, του προσφέρει την ευκαιρία να επιτεθεί στη θρησκοληψία και στη δεισιδαιμονία πρωτίστως της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας και να εκθέσει την κριτική του για την θρησκεία νοούμενη ως αποκάλυψη⁴.

Η θρησκευτική αναζήτηση του εφημέριου ξεκινάει από την απώ-

λεια των προφανειών και την γενική κατάρρευση των πεποιθήσεων που δεν άντεξαν στη δοκιμασία της ζωής. Διαπιστώνει ότι είναι αδύνατον να παραμείνει κανείς στο σκεπτικισμό και οι εκκλησίες δεν έχουν να προτείνουν σ' αυτή την ανάγκη εξόδου από το σκεπτικισμό, τίποτα περισσότερο από τον αυταρχισμό ή τον επηρμένο δογματισμό⁵. Ό,τι χρειάζεται να ξέρουμε μας το μαθαίνει η ηθική συνείδηση και η λογική. Ό,τι δεν μπορούμε να προσεγγίσουμε μ' αυτά τα μέσα, δεν είναι απόλυτη ανάγκη να το ξέρουμε. Ο άνθρωπος χρειάζεται να ακολουθήσει άλλον οδηγό. «Ας συμβουλευθώ το εσωτερικό μου φως, θα με παραπλανήσει λιγότερο από τους φιλοσόφους ή τουλάχιστον το λάθος θα είναι δικό μου»,⁶ αναφωνεί ο βικάριος της Σαβοΐας. Το εσωτερικό αυτό φως περιλαμβάνει δυο όρους: τη συνείδηση της ύπαρξης και την ηθική συνείδηση. Αυτή η έμφυτη αρχή δικαίου και αρετής, είναι αντικείμενο καθολικής αποδοχής. Αφού ο εφημέριος βεβαιώνεται μέσω της αίσθησης για την ύπαρξή του και την ύπαρξη του κόσμου, αρχίζει να συγκρίνει τα όσα συμβαίνουν μέσα και έξω του και να αντλεί τα πρώτα «άρθρα της πίστης του». Αυτά, μπορούν ενδεχομένως να τεκμηριωθούν από μια φιλοσοφική επιχειρηματολογία. Ένα κοσμολογικό επιχείρημα για την ύπαρξη του Θεού, τελολογικό για την αγαθότητα και την πρόνοιά του και ένα πλατωνικού τύπου για το άυλο της ψυχής. Αλλά τα επιχειρήματα αυτά δεν συνιστούν επαρκείς αποδείξεις, γιατί χρειάζονται την επικύρωση της εσωτερικής αίσθησης. Ενώ το βιβλίο της φύσης διαβάζεται άμεσα. Είναι ταυτόχρονα γλώσσα και γραφή κοινή για όλους τους ανθρώπους, αφού η φωνή της συνείδησης είναι γλώσσα που μιλάει αυθόρμητα σε όλους⁷.

Το βασικό πιστεύω λοιπόν του Ρουσσώ περιλαμβάνει τις παρακάτω βασικές αλήθειες: α) Η φωνή της συνείδησής του λέει, το *alter ego* του, ο Σαβοϊανός βικάριος, τον πείθει πως «μια βούληση κινεί

το σύμπαν και ζωοποιεί τη φύση⁸. β) «Αν η κινούμενη ύλη μου δείχνει κάποια βούληση, η σύμφωνα με τους νόμους κινούμενη ύλη μου δείχνει κάποια διάνοια»,⁹ δηλώνει στη συνέχεια. Μια τέτοια βούληση είναι αυταπόδεικτα σοφή και παντοδύναμη, ενεργή και σκεπτόμενη, υποστηρίζει. «Αντιλαμβάνομαι το Θεό παντού μέσα στη δημιουργία Του», «Τον νοιώθω μέσα μου». γ) Η άυλη φύση της ψυχής, η οποία δεν υπόκειται στις μεταβολές του σώματος, είναι απαραίτητη προϋπόθεση της ελευθερίας της. Παρατηρώντας το ίδιο του το μυαλό, μπόρεσε να δει ότι η βούληση ήταν ανεξάρτητη από τις αισθήσεις του και μπόρεσε να κατανοήσει ότι η διαταραχή που προκαλεί το «κακό πάνω στη γη»- σε αντιδιαστολή με την αρμονία της φύσης- πηγάζει από τη ελευθερία της ανθρώπινης πράξης, η αποδοχή της οποίας, διαμορφώνει το τρίτο άρθρο της πίστης του¹⁰. Τα δεινά των ανθρώπων πηγάζουν από την ελευθερία της επιλογής και δεν μπορούν να καταλογιστούν στη Θεία Πρόνοια. Ο δημιουργός του κακού είναι ο ίδιος ο άνθρωπος, συμπεραίνει ο ιερέας, αφού «ο Θεός είναι καλός και δίκαιος»¹¹. δ) Σε αντίθεση με τον Λοκ, ο Ρουσσώ με το στόμα του Σαβοϊανού βικάριου, υποστηρίζει την αθανασία και το άυλο της ψυχής. ε) «Η ουσιαστική λατρεία για το Θεό, είναι εκείνη της καρδιάς» και η συνείδηση που είναι η φωνή της ψυχής, αποτελεί τον αληθινό οδηγό του ανθρώπου¹². Για το Ρουσσώ, η δήλωση του Λοκ, ότι η ύλη θα μπορούσε να φιαχτεί με τρόπο που να της επιτρέπει να σκέφτεται, αποτέλεσε το κύριο σημείο κριτικής και την αφετηρία από την οποία ξεκίνησε για να αποδείξει την ύπαρξη του Θεού στην «Ομολογία πίστεως». Καταγγέλλει τη θεωρία της σκεπτόμενης ύλης σαν μια «πραγματική ανοησία», «οτιδήποτε κι αν λέει ο Λοκ γι' αυτήν». Αποστρέφεται τον αθεϊσμό και τον υλισμό, που του φαίνονται ότι οδηγούν στην ανηθικότητα. Έτσι η ιδέα της ανεξιθρησκίας του, τίθεται υπό όρους και εξαιρέσεις. Στην «Ομολογία πίστεως», ο φι-

λόσοφος με το στόμα του ιερέα λέει, πως έχοντας ως μοναδικό σύμβουλο τον εσωτερικό του κόσμο, αντιλαμβάνεται ότι τουλάχιστον μπορεί να κάνει τις ηθικές κρίσεις που θα προσδιορίσουν την ίδια του τη μοίρα. Θα ονομάσει τη φυσική αυτή παρόρμηση, συνείδηση, χαρακτηρίζοντας την ως «έμφυτη αρχή της δικαιοσύνης»¹³ και θα την υμνήσει λέγοντας: «Συνείδηση, συνείδηση! Θείο ένστικτο, αθάνατη και ουράνια φωνή! Σίγουρε οδηγέ ενός ανίδεου και περιορισμένου, όμως νοήμονος και με ελεύθερη βούληση, όντος»¹⁴. Η «Ομολογία πίστεως», είναι μια έκθεση του «θεισμού ή της φυσικής θρησκείας, που οι χριστιανοί κάνουν δήθεν πως τη συγχέουν με τον αθεϊσμό ή την απιστία, ενώ είναι το άκρο αντίθετό τους»,¹⁵ θα πει ο νεαρός μαθητής- Ρουσσώ - προς τον ιερέα.

Η φυσική θρησκεία έχει με το μέρος της την αυθεντία του ανθρώπου, τη σαφήνεια και την απλότητα των αρχών της και είναι συμβατή με την ανθρώπινη ελευθερία. Θα έπρεπε λοιπόν να επαρκεί, γιατί περιέχει στα δόγματά της τα στοιχεία κάθε θρησκείας. Όμως δεν συμβαίνει αυτό, γιατί οι άνθρωποι της προσθέτανε πάντα κάτι άλλο. Οι λόγοι είναι δύο ειδών. Οι μεν απορρέουν από τα ανθρώπινα πάθη: την αλαζονεία της αποκλειστικότητας και της ιδιαιτερότητας. Οι δε άλλοι λόγοι είναι κοινωνικοί: η κοινωνία χρειάζεται κάποιο γενικό και θεσμοθετημένο τρόπο, για να αποδίδει στον Θεό δημόσια λατρεία. Έτσι ο Ρουσσώ οδηγείται σε δύο συμπεράσματα: α) ότι όλες οι θρησκείες είναι καλές και θεάρεστες, β) ότι εφόσον η φυσική θρησκεία είναι η πραγματική θρησκεία της ψυχής, δηλαδή εσωτερική και προσωπική, κι αφού η επίσημη θρησκεία είναι σχεδόν αδιάφορη, πρέπει να ακολουθούμε τη θρησκεία των προγόνων μας, ιδιαίτερα μάλιστα αν έχουμε την τύχη να ζούμε σε μια χώρα, όπου η θρησκεία διδάσκει μια καθαρή ηθική. Η φυσική θρησκεία, όπως την παρουσιάζει ο Ρουσσώ, στηρίζεται στον λόγο αλλά και στην ηθική συνείδηση που είναι αλάνθαστη και συ-

νιστά αυθόρμητο προσανατολισμό προς το θειικό.¹⁶ Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς, πως ο Ρουσσώ θεμελιώνει την θεωρία του για τη θρησκευτική ελευθερία, στην προτεσταντική αρχή, ότι η συνείδηση μάλλον, παρά η Βίβλος, ο ιερέας ή ο ηγεμόνας, είναι η έσχατη πηγή της θρησκευτικής αλήθειας. Στη βάση της ελευθερίας της συνείδησης, πιστεύει ότι απαιτείται ένας αδιαμεσολάβητος Θεός. Διακηρύττει πως η σκοταδιστική θεολογία μαζί με τη δεσποτική εξουσία, κάνουν τους ανθρώπους να εξαρτώνται από τη βούληση των άλλων. Επιδιώκει να στηρίξει την πεποίθηση, ότι ο άνθρωπος μπορεί να συμπεριφερθεί ως έλλογο και ηθικό ον, χωρίς να απαιτείται κάποια αυθεντία για να του το υποδείξει.

Στο δεύτερο μέρος της «Ομολογίας πίστεως» και μετά την παραίτηση του ιερέα προς το μαθητή του, να είναι ειλικρινής και να προάγει το πνεύμα της ανθρωπιάς απέναντι στη μισαλλοδοξία, ο φιλόσοφος τοποθετεί τη φυσική θεολογία, την οποία προσυπογράφει, απέναντι στη δογματική πίστη, στα θαύματα και την αποκάλυψη. Μπροστά στο μεγαλειώδες θέαμα της φύσης, που απευθύνεται στα μάτια μας, στην καρδιά μας, στην κρίση και τη συνείδησή μας, φαίνεται τελείως παράξενο να έχουμε ανάγκη κάποια άλλη θρησκεία, σημειώνει ο ιερέας. Στην άποψη, ότι η αποκάλυψη χρειάζεται για να διδάξει τους ανθρώπους τον τρόπο που θέλει ο Θεός να τον υπηρετούμε, ο φιλόσοφος με το στόμα του ιερέα επιχειρηματολογεί αναφερόμενος στις διαφορές των μεγάλων θρησκειών εξ αποκαλύψεως και τη διατυπωμένη διδασκαλία τους. Μια διδασκαλία που δημιουργεί σύγχυση και αντιπαλότητα. Οι ιερές γραφές μιλούν κατευθείαν στην καρδιά του ιερέα, όπως παραδέχεται. Βεβαίως και υπάρχει μια θαυμάσια χάρη στη διδασκαλία του Ιησού, τόσο ευγενική όπως η σοφία του Σωκράτη. Υπάρχουν όμως τόσα πολλά στο ίδιο το Ευαγγέλιο, αταίριαστα προς το λόγο και αδύνατον να τα δεχτεί οποιοσδήποτε λογικός άνθρωπος, θα

πει. «Ας αφήσουμε το λόγο του Θεού να είναι λιγότερο μυστηριώδης», «Ο Θεός που λατρεύω δεν είναι Θεός των σκιών», «Ας κλείσουμε λοιπόν όλα τα βιβλία και ας ασπαστούμε την απλή αλήθεια Του, που είναι γραμμένη σε όλες τις γλώσσες, κατανοητή από όλους τους ανθρώπους, μέσα στο ανοιχτό βιβλίο της φύσης». «Θα προτιμούσα να είχα ακούσει τον ίδιο το Θεό, αλλά υπάρχουν τόσοι πολλοί άνθρωποι ανάμεσα σε κείνον και σε μένα», τονίζει ο ιερέας¹⁷.

Η ανεξιθρησκία λοιπόν για το Ρουσσώ, φαίνεται να οικοδομείται όχι πάνω στην αντίθεση προς τη θρησκεία, αλλά πάνω στην αντίθεση προς τις διαμάχες, ανάμεσα στις διάφορες μορφές θρησκείας. Θεωρεί ότι καθοριστικό για τη θρησκεία είναι η ατομική θρησκευτική αντίληψη. Η θέση του που κινείται στα πλαίσια της φυσικής θρησκείας είναι, ότι τα ζητήματα για τα οποία συγκρούονταν οι διάφορες θρησκευτικές τάσεις, δεν ήταν ουσιώδη για τη θρησκεία, αντίθετα τα ουσιώδη ήταν έμφυτα στο φυσικό λογικό όλων των ανθρώπων. Αλλά και η ισότητα των ανθρώπων, κάτι που υπήρχε στη φύση και η δημιουργία του θεσμού της ιδιοκτησίας την κατέστρεψε, για το φιλόσοφο αποτελεί παράγοντα υπέρ της ανεξιθρησκίας. Οι απόψεις του για την ανεξιθρησκία όπως αναπτύσσονται στην «Ομολογία πίστεως», έρχονται σε αντίθεση με τις αντιλήψεις άλλων φιλοσόφων. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Τζον Λοκ.

II. Οι απόψεις του Λοκ για την ανεξιθρησκία σε σχέση με αυτές του Ρουσσώ.

Οι απόψεις του Λοκ για την ανεξιθρησκία διαφοροποιούνται από την εποχή που έγραψε τις *Δύο Πραγματείες*,¹⁸ σε σχέση με αυτές στο *Δοκίμιο για την Ανεξιθρησκία* και κυρίως στην *Επιστολή για την Ανεξιθρησκία* (1689), όπου και αποτελούν στροφή στη σκέψη του και τη βάση της φιλελεύθερης αντίληψής του. Αν και

στις *Δύο Πραγματείες* απορρίπτει την ανεξιθρησκία ως δυνατότητα, ήδη όμως έχει θέσει τις βάσεις για την κατοπινή ανάπτυξη των απόψεών του υπέρ της ανεξιθρησκίας. Η σκέψη του εξελίσσεται, αλλά πάντοτε σε μια κατεύθυνση που εκφράζει την προβληματική της ανερχόμενης αστικής τάξης της εποχής του, σε σχέση με την κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα. Έτσι η προοπτική με την οποία αντιμετωπίζει τώρα τη σχέση εκκλησίας και κράτους, το δικαίωμα του πολιτικού ηγεμόνα να παρεμβαίνει στα θρησκευτικά ζητήματα και συνεπώς το πρόβλημα της ανεξιθρησκίας, είναι διαφορετική¹⁹. Ο Λοκ ερμηνεύει την ανεξιθρησκία στα πλαίσια της πολιτικής του θεωρίας. Την αντιλαμβάνεται ως κοινωνικό δικαίωμα και θεωρεί ότι θρησκεία και πολιτική είναι αλληλένδετα, δεδομένου ότι ο θρησκευτικός φανατισμός και οι συνέπειές του κατά κανόνα, δρουν ως πολιτικά φαινόμενα. Αντιλαμβάνεται την ανεξιθρησκία υπό όρους, όπως και ο Ρουσσώ αργότερα, όμως για διαφορετικούς λόγους δεν περιλαμβάνει τους άθεους και τους Ρωμαιοκαθολικούς σε αυτή²⁰. Σε αντίθεση με το Ρουσσώ, «φαίνεται να σχετίζει το ζήτημα της ανεξιθρησκίας με την ελευθερία των οικονομικών συναλλαγών και την άνοδο της αστικής τάξης, η οποία είχε ανάγκη από μια απλή θρησκεία, υποταγμένη στην ηθική, για να μην κινδυνεύει η κοινωνική ειρήνη από τις εξεγέρσεις πλατύτερων λαϊκών στρωμάτων»²¹. Διαφορετική παρουσιάζεται και η άποψη του Λοκ σε σχέση με τη μεταγενέστερη άποψη του Ρουσσώ, σε ότι αφορά τη συνείδηση και τη σχέση της με την ανεξιθρησκία. Θεωρεί ότι η έκκληση στη συνείδηση δε μπορεί να θεμελιώσει την ανεξιθρησκία, ούτε να αποτελέσει ένα επαρκές επιχείρημα για την υποστήριξή της. Βεβαίως, «πρέπει να αντιμετωπίζεται με προσοχή, αλλά το κοινό συμφέρον ξεπερνάει το συμφέρον της συνείδησης»,²² θα πει. Ο Ρουσσώ όμως, όπως είδαμε παραπάνω, τη θεωρεί ως οδηγητική αρχή της λογικής και παράγοντα εξάλειψης της μισαλλοδοξίας και

του φανατισμού, αφού βέβαια αφαιρεθούν οι προκαταλήψεις που την παραποιούν. Στην *Επιστολή*, ο Λοκ θεμελιώνει την θεωρία του για την ανεξιθρησκία στη διάκριση εκκλησίας και κράτους, προτείνοντας το ριζικό διαχωρισμό της σε επίπεδο πρακτικής. Το καθήκον της ανεξιθρησκίας αφορά κυρίως τον πολιτικό ηγεμόνα, που οφείλει να την παραχωρεί σε όλες τις εκκλησίες²³. Για το Ρουσσώ όμως, η ανεξιθρησκία είναι αυτονόητη στα πλαίσια της «θρησκείας της καρδιάς». Αλλά και στην άποψη του Λοκ ότι «υπάρχει μια αληθινή θρησκεία που οδηγεί στη σωτηρία, όμως δε μπορούμε να τη γνωρίσουμε»,²⁴ ο Ρουσσώ θα υποστηρίξει στην «Ομολογία πίστωσης», πως αυτό είναι εφικτό, στην απλή και ανόθευτη φυσική κατάσταση του ανθρώπου.

Αν και στον *Αιμίλιο* ο Ρουσσώ, όπως ειπώθηκε παραπάνω, το ζήτημα της ανεξιθρησκίας το συνδέει με την ελευθερία και την ισότητα του ανθρώπου στη φυσική του κατάσταση, στο *Κοινωνικό Συμβόλαιο* φαίνεται να μετακινείται από αυτή την αρχική του αντίληψη και την αντιλαμβάνεται ως δικαίωμα του πολίτη υπό προϋποθέσεις, στα πλαίσια της κοινωνίας. Ερχόμενος ποιο κοντά στην άποψη του Λοκ, κάνει λόγο για την «πολιτική θρησκεία». Η πολιτεία θα πει, δε μπορεί βέβαια να παραισφρέει στα πιστεύω των πολιτών διαμέσου κανόνων, μυστηρίων και δογμάτων αλλά θα πρέπει να απαιτεί από τους υπηκόους της μια απολύτως πολιτική ομολογία πίστωσης, προκαθορισμένη από την εξουσία²⁵. Θεωρεί, πως η θρησκευτική και πολιτική μισαλλοδοξία είναι αδιαχώριστες. Στο *Κοινωνικό Συμβόλαιο* θα πει ότι, «όλες οι θρησκείες είναι ανεκτές στα πλαίσια της κοινωνίας, με την προϋπόθεση πως τα δόγματά τους δεν περιέχουν τίποτε αντίθετο προς τα καθήκοντα του πολίτη».²⁶ Σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία, από τις απόψεις των δύο κορυφαίων φιλοσόφων Ρουσσώ και Λοκ για την ανεξιθρησκία και ιδιαίτερα λαμβάνοντας υπόψη την διαφοροποίηση των απόψεων του Ρουσσώ στο

Κοινωνικό Συμβόλαιο σε σχέση με αυτές στον *Αιμίλιο*, γίνεται σαφές, ότι το ζήτημα της ανεξιθρησκίας δεν μπορεί να τεκμηριωθεί και να αποτελεί φυσικό δικαίωμα απόλυτα σεβαστό, στο επίπεδο της ανθρώπινης φύσεως. Η θρησκευτική πίστη είναι εκούσια και εξαρτάται από τη βούληση του ανθρώπου. Θα μπορούσαμε ίσως, να χαρακτηρίσουμε την άποψη του φιλόσοφου στο *Κοινωνικό Συμβόλαιο*, πιο ρεαλιστική σε σχέση με αυτή που αναπτύσσεται στον *Αιμίλιο*.

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας γίνεται καταληπτό, ότι η ανεξιθρησκία ως κοινωνικό ζήτημα, προσεγγίζεται από το Ρουσσώ στον *Αιμίλιο*, μέσα από την οπτική της ιδιότητας του πιστού ανθρώπου. Τον απασχολεί το πρόβλημα της ηθικής συνείδησης ή μιας θρησκείας των συναισθημάτων. Προσεγγίζει την ανεξιθρησκία διαφορετικά από άλλους φιλοσόφους. Μέσα από τα «άρθρα της πίστης» του Σαβοϊανού βικάριου, θα περιγράψει την κατάσταση εκείνη, που οι άνθρωποι μπορούν να ζουν με θρησκευτική ανοχή και δίχως μισαλλοδοξία. Με βάση τη λογική και στο πλαίσιο της ελευθερίας της φύσης και του αγνού συναισθήματος, μπορούν να επιλέξουν τη θρησκεία που θέλουν, δίχως παρεμβάσεις και υποδείξεις. Ο Λοκ, πριν από το Ρουσσώ, στο πλαίσιο της πολιτικής του θεωρίας, θα ορίσει την ανεξιθρησκία ως κοινωνικό δικαίωμα του πολίτη υπό όρους. Θέση, την οποία φαίνεται να ασπάζεται και ο Ρουσσώ στο *Κοινωνικό Συμβόλαιο* με την «πολιτική θρησκεία».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. R. Wokler, *Ρουσσώ*, μτφρ. Πανταζάκος Π., εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006, σελ.136. «Πρόκειται για έναν αποσηματισμένο αρχιδιάκονο της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, το χαρακτήρα του οποίου ο Ρουσσώ εμπνεύστηκε από δύο ιερείς που είχε γνωρίσει όταν ήταν νέος».
2. Θ. Πελεgrίνη, *Λεξικό της φιλοσοφίας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, σελ.1160.
3. J-J.Rousseau, *Αιμίλιος, IV-V*, μτφρ. Σπανός Γ., εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2006, σελ. 80.
4. R. Wokler, *όπ.*, σελ.137.
5. Ζ. Λαγκρέ, *Η Φυσική Θρησκεία*, μτφρ. Παπαθανασοπούλου Α., εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2000, σελ. 105.
6. J-J. Rousseau, *όπ.*, σελ.91.
7. Ζ. Λαγκρέ, *όπ.*, σελ.107.
8. J-J. Rousseau, *όπ.*, σελ. 98.
9. *Ό.π.*,σελ.100.
10. Βλ. R. Wokler, *όπ.*, σελ.141.
11. J-J. Rousseau, *όπ.*, σελ.109.
12. *Ό.π.*,σελ.150.
13. *Ό.π.*,σελ.119.
14. *Ό.π.*,σελ.122.
15. *Ό.π.*,σελ.128.
16. Πρβλ. Ζ. Λαγκρέ,*όπ.*,σσ.109-110.
17. Πρβλ. R.Wokler, *όπ.*, σσ. 144-145.
18. Γ. Πλάγγεσης, *Πολιτική και Θρησκεία στην Φιλοσοφία του J.Locke*, εκδ. University Studio Press, σελ. 296.
«Πρόκειται για δύο μικρές πραγματείες που έγραψε στα 1660, μία στα αγγλικά και η άλλη στα λατινικά ως απάντηση σ' ένα φυλλάδιο που δημοσίευσε την ίδια χρονιά ο συμμαθητής του στο Christ Church, Edward Bagshaw με τίτλο *The Great Question Conserning Things Indifferent in Religious Worship*».
19. Γ. Πλάγγεσης, *όπ.*, σελ.320.
20. J.Locke, *όπ.*, σελ. 201 «...εκείνοι που αρνούνται την ύπαρξη της Θεότητας

με κανένα τρόπο δεν πρέπει να γίνονται ανεκτοί » και « εννοώντας τους Ρωμαιοκαθολικούς αναφέρει: Αυτή η εκκλησία στην οποία όσοι προσχωρούν *ipso facto* περνούν στη δικαιοδοσία και την υπηρεσία ενός άλλου ηγεμόνα, δεν μπορεί να έχει τοδικαίωμα να γίνεται ανεκτή από τον ηγεμόνα ».

21. Γ. Πλάγγεσης, όπ., σελ. 13.

22. Ο.π., σελ. 312.

23. Ο.π., σελ. 342.

24. Ο.π., σελ. 348.

25. Πρβλ. R. Wokler, όπ., σελ. 132.

26. Ζ.-Ζ. Ρουσσώ, *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο*, μτφρ. Γρηγοροπούλου Β.-Σταϊνχάουερ Α., εκδ. Πόλις, Αθήνα 2006, σελ. 216.